પાણિનીય વ્યાકરણમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ

ડૉ.વિજયાનન્દ જી. પટેલ
અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ,
ભવન્સ કૉલેજ, ડાકોર

भट्टोजि दीक्षित विरचित
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां कारकप्रकरणे
षष्ठीविभक्तिः

કારક એટલે શું?

करोति तत् कारकम्

करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशान् इति कारकम्

क्रियाजनकत्वं कारकम्

क्रियान्वितत्वं कारकत्वम्

शक्तिः कारकम्

સિદ્ધપદાર્થોની ક્રિયા માં ભૂમિકા	પારિભાષિક સંજ્ઞા કારક સંજ્ઞા	અર્થ માટે ધ્વનિઓ – વિભક્તિ વિધાન	પ્રત્યયો- ગુજરાતી	પ્રત્યયો- સંસ્કૃત
છૂટા પડવાની ક્રિયામાંઅવધિભૂત પદાર્થ	અપાદાનકારક	પંચમી	માંથી,ઉપરથી	**ङसि,भ्याम्,भ्यस्**
જેને ઉદ્દેશીને દાન કરાતું હોય તેની	સંપ્રદાનકારક	ચતુર્થી	ને,ને માટે,ને વાસ્તે	**ङे,भ्याम्,भ्यस्**
ક્રિયાની સિદ્ધિમાં પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક સાધનની	કરણકારક	તૃતીયા,પ્રથમા	થી,થકી,વડે, દ્વારા	**टा,भ्याम्,भिस्**
આધારની	અધિકરણકારક	સપ્તમી	માં,અંદર,ઉપર	**ङि,ओस्,सुप्**
કર્તાને ક્રિયા સિદ્ધ કરવા અત્યંત ઉપકારક પદાર્થ	કર્મકારક	દ્વિતીયા	ને,0	**अम्,औट्,शस्**
ક્રિયાની સિદ્ધિમાં સ્વતંત્ર પદાર્થ	કર્તાકારક	પ્રથમા	એ,0	**सु,औ,जस्**

મનમાં રહેલ અર્થ માટે → પારિભાષિકસંજ્ઞાનું વિધાન → વિભક્તિ પ્રત્યય=(વર્ણ-ધ્વનિઓથી અર્થની અભિવ્યક્તિ)

Deep structure → Surface Structure

પંચમી વિભક્તિ નો પ્રત્યય (ઉપરથી)

- અપાદાન કારક
- છૂટા પડવાની ક્રિયા આશ્રય

દોડતા ઘોડા પરથી બાળકપડે છે

ક્રિયાપદ

- ચતુર્થી વિભક્તિ નો પ્રત્યય

(ને)

સંમ્પ્રદાનકારક

- દાનક્રિયાનો ઉદ્દશ
- રાજા બ્રાહ્મણને ધન આપે છે.

ક્રિયાપદ

અન્ય કારકાર્થોની વર્ણધ્વનિઓથી અભિવ્યક્તિ-

દશરથનો રામયુદ્ધમાં રાવણને બાણથી હણે છે.

- સમ્બન્ધ

ષષ્ઠી -6

કર્મ-દ્વિતીયા-2

- દશરથનો

રાવણને

રામ

કર્તા

પ્રથમા

1

હણે છે

યુદ્ધમાં

આધાર

(અધિકરણ)

બાણથી

કરણ

તૃતીયા-3

સપ્તમી-7

ષષ્ઠી વિભક્તિ --સમ્બન્ધની વાચિકા છે.

- કારકોનો જગત સાથેનો સમ્બન્ધ વ્યક્ત કરવા માટે ષષ્ઠી વિભક્તિ પ્રયોજાય છે.
- અવયવ-અવયવી સમ્બન્ધ = મારો હાથ
- સ્વ-સ્વામિભાવ સમ્બન્ધ = રાજાનો માણસ
- જન્ય-જનકભાવ સમ્બન્ધ = માનો દીકરો
- સ્થાની-આદેશભાવ સમ્બન્ધ =**इको यणचि ।पा.सू.**

(માત્ર પાણિનીય વ્યાકરણમાં)

વક્તાની વિવક્ષા અનુસાર
અન્ય કારકોને ષષ્ઠી વિભક્ત

1. કૃષ્ણ જગત સર્જે છે.- કૃષ્ણ-કર્તા –પ્રથમા વિભક્તિ

2 કૃષ્ણનું સર્જન જગત છે.- કૃષ્ણનું-કર્તા- ષષ્ઠી વિભક્તિ
(સ્વ-સ્વામિભાવ સમ્બન્ધ)

3 કૃષ્ણ જગતનો સ્રષ્ટા (સર્જક)છે.- જગતનો-કર્મ-ષષ્ઠી વિ.

(જન્ય-જનકભાવ સમ્બન્ધ)

कारकपाद

आकडारादेका सञ्ज्ञा |É|Ì|É

विप्रतिषेधे परं कार्यम्|É|Ì|Ê

कारके| É|Ì|ÊË

ध्रुवमपायेऽ पादानम्| É|Ì|ÊÌ

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्| É|Ì|ËÊ

साधकतमम् करणम्| É|Ì|ÌÊ

आधारोऽधिकरणम्| É|Ì|ÌÍ

कर्तुरीप्सिततमं कर्म| É|Ì|ÌÑ

स्वतन्त्रः कर्ता| É|Ì|ÎÌ

ivwiKtpad

Aniwihte| Ê|Ë|É **Aiwihte|**

- kmRi` iµtIya| Ê|Ë|É kmRi` p/4ma|
- ctu4IR sMp/dane| Ê|Ë|ÉË ctu4IR p/4ma|
- kt<Rkr`yoSt<tIya|Ê|Ë\|ÉÐ kt<Rkr`yoSp/4ma|
- Apadane p’cmI| Ê|Ë|ÊÐ Apadane p/4ma|
- sPtMyi2kr`e| Ê|Ë|ËÎ Ai2kr`e p/4ma|
- --
- p/aitpidka4Ril.gpirma`vcnma5e p/4ma|Ê|Ë|ÌÎ
- sMbo2ne c|Ê|Ë|ÌÏ
- 8*#I xe8e|Ê|Ë|ÍÈ

अनभिहिते । કારકો અન્ય પ્રત્યયોથી અભિવ્યક્ત ન હોય ત્યારે તેની પરમાં જે તે કારકોને જાહેર કરેલી વિભક્તિ પ્રત્યયો પ્રયોજાય છે.	**अभिहिते ।** જ્યારે અન્ય કર્મ,કરણ,અધિકરણ આદિ કારકો અન્ય પ્રત્યયોથી અભિવ્યક્ત થતા હોય ત્યારે શુધ્ધ પ્રાતિપદિકનો અર્થ આપતી પ્રથમા પ્રયોજાય છે.
કર્મને દ્વિતીયા- રામ વેદ વાંચે છે. પ્રત્યય - 0	કર્મને પ્રથમા-રામ વડે વેદ વંચાય છે.
સંપ્રદાન ને ચતુર્થી-રાજા બ્રાહ્મણને આપે છે. પ્રત્યય- ને	સંપ્રદાનને પ્રથમા-દાનયોગ્ય બ્રાહ્મણ. દાનવાળો બ્રાહ્મણ.
કર્તાને તૃતીયા-રામ વડે ફળ ખવાય છે. પ્રત્યય-વડે	કર્મને પ્રથમા-ફળ
કરણને તૃતીયા- રામ ચૂર્ણથી સ્નાન કરે છે. પ્રત્યય- થી	કર્તાને પ્રથમા- રામ પ્રત્યય- 0
અધિકરણને સપ્તમી-સીતા તપેલીમાં રાંધે છે.	અધિકરણને પ્રથમા-રાંધેલી તપેલી. પ્રત્યય- લી
અપાદાનને પંચમી-રામ પર્વત પરથી પડે છે.	અપાદાનને પ્રથમા-પાડનારો પર્વત.

વિભક્તિ પ્રત્યય

- સમ્બન્ધી બે પદાર્થોમાંથી ષષ્ઠીવિભક્તિનો પ્રત્યય વિશેષણ સ્વરૂપ ગૌણ પદાર્થને લગાવવામાં આવે છે

આ ષષ્ઠી વિભક્તિને ચાર તબક્કે સમજીશુઃ

1. શેષ શબ્દનું દ્વિવિધ અર્થઘટન
2. ભાષ્યકારે કરેલા શેષના અવિવક્ષા એવા અર્થ પ્રદર્શિત કરતાં સૂત્રો
3. કૃદન્ત શબ્દોના યોગમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ
4. વિવિધ શબ્દોના યોગમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ

1. શેષનાં બે અર્થો

- ભટ્ટોજિ દીક્ષિત-કારકાર્થ અને પ્રાતિપદિકાર્થથી ભિન્ન –**राज्ञः पुरुषः**
- મહાભાષ્યકાર – અવિવક્ષા-**उक्ताद् अन्यः** – **राजा विप्राय ददाति**

शेषे षष्ठी।2-3-50

वृत्तिः – कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादि सम्बन्धः शेषः,तत्र षष्ठी स्यात्।

उदा. - राज्ञः पुरुषः।

* कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी स्यात्

उदा.- सतां गतम्।,सर्पिषः जानीते।,मातुः स्मरति।,एधः दकस्य उपस्कुरुते।,भजेः शम्भोः चरणयोः।,फलानां तृप्तः।

ચાર પ્રકારનાં સમ્બન્ધો

स्वस्वामिजन्यजनकाऽवयवाङ्गी तृतीयकः।
स्थान्यादेशश्च विज्ञेयः सम्बन्धोऽसौ चतुर्विधः।।

साधोर्धनं पितुः पुत्रं पशोः पो ब्रवो वचिः।
उदाहृतःश्चतुर्धा यः कविभिः परिशीलितः।।

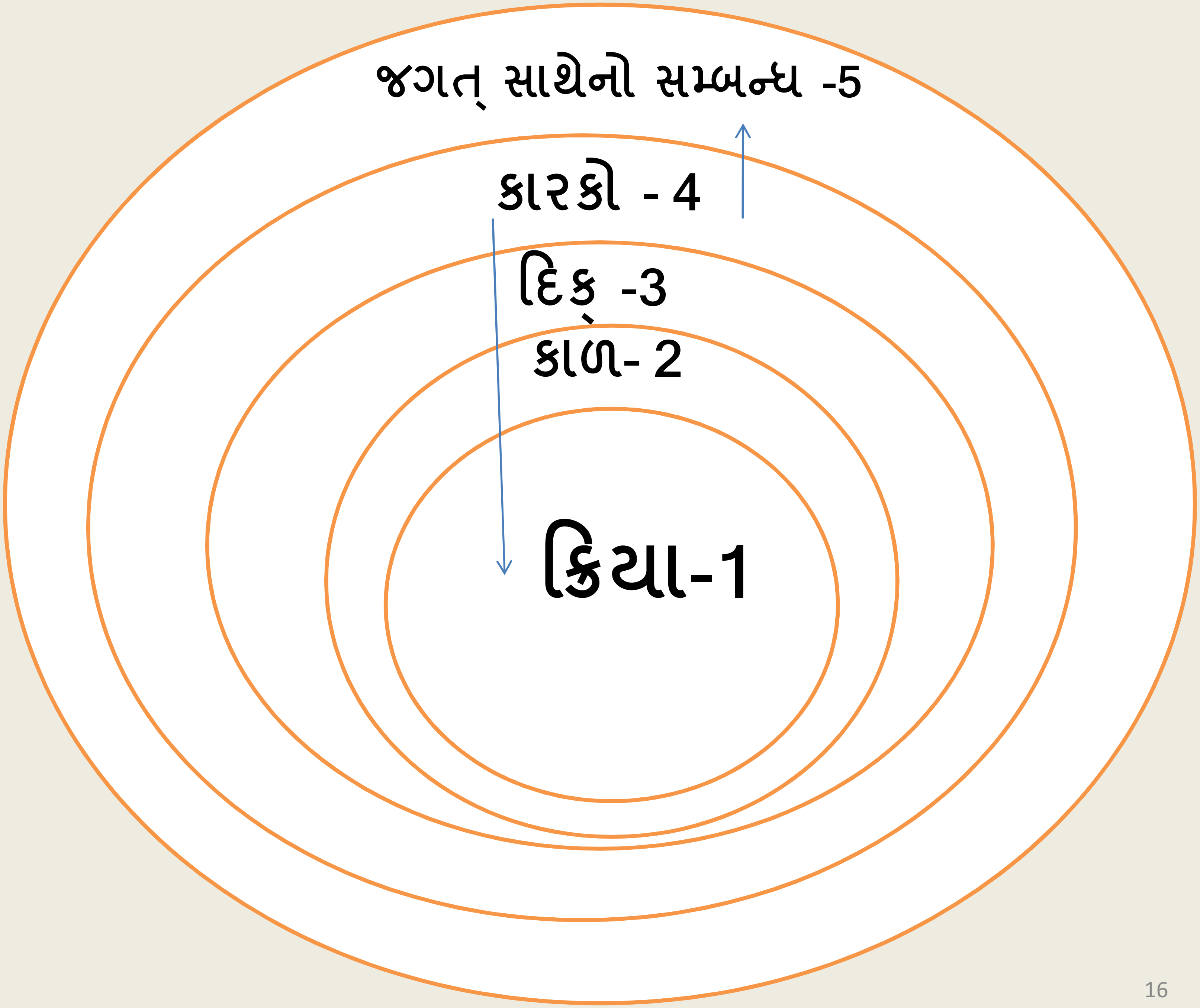
જગત્ સાથેનો સમ્બન્ધ -5
કારકો - 4
દિક્ -3
કાળ- 2
ક્રિયા-1

2.શેષ શબ્દના અવિવક્ષા એવા અર્થના સન્દર્ભમાં પ્રવૃત્ત સૂત્રો

- **અષ્ટાધ્યાયીનાં 2-3-51 થી 61 અને 64 કુલ 15 સૂત્રો** **(वार्तिक-प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते)**
- **ज्ञो**ऽविदर्थस्य करणे। 2-3-51

वृत्तिः-जानातेः अज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वेन विवक्षते षष्ठी स्यात्।

उदा.- सर्पिषः ज्ञानम्।

- अधीगर्थ गयेशां कर्मणि। 2-3-52

वृत्तिः- एषां कर्मणि षष्ठी स्यात्।

उदा.- मातुः स्मरणम्।,**सर्पिषः दयनम्/इशनम्।**

- कृञः प्रतियत्ने। 2-3-53

वृत्तिः- प्रतियत्नः गुणाधानम्। कृञः कर्मणि षष्ठी स्यात्।

उदा.-एधोदकस्य उपस्करणम्।

रुजार्थानां भाववचनानाम् अज्वरेः।2-3-54

वृत्तिः- भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां रुजार्थानां शेषे षष्ठी स्यात्।

उदा.- चौरस्य रोगस्य रुजा।

- आशिषि नाथः।2-3-55

वृत्तिः- आशीः अर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्।

उदा.-सर्पिषः नाथनम्।

- जासिलिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्। 2-3-56

वृत्तिः- हिंसार्थानां एषां कर्मणि षष्ठी स्यात्।

उदा.-चौरस्य उज्जासनम्/निप्रहणनम्/निहननम्/प्रहणम्/उन्नाटनम्/क्राथनम्/पेषणम्।

व्यवहृपणोः समर्थयोः।2-3-57

वृत्तिः- शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात्।

उदा.- शतस्य व्यवहरणम्/पणनम्।

- दिवः तदर्थस्य।2-3-58

वृत्तिः- द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूप व्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात्।

उदा.-शतस्य दीव्यति

- **विभाषा उपसर्गे। 2-3-59**

वृत्तिः- पूर्वयोगापवादः।

उदा.- शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

द्वितीया ब्राह्मणे।2-3-60 માત્ર વેદમાં

- **प्रेष्यब्रुवोः हविषो देवतासम्प्रदाने।2-3-61**

वृत्तिः- देवता सम्प्रदाने अर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणः हविर्विशेषस्य वाचकात् शब्दात् षष्ठी स्यात्।

उदा.- अग्नये छागस्य हविषः वपायाः मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ।

- **कृत्वो**ऽर्थप्रयोगे काले अधिकरणे।**।2-3-64**

वृत्तिः- कृत्वः अर्थानां प्रयोगे कालवाचिनि अधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात्।

उदा.-पञ्चकृत्वः अह्नः भोजनम्। द्विः अह्नः भोजनम्।

3.અમુક કૃદન્ત શબ્દોના યોગમાં કર્તા અને કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે

• कर्तृकर्मणोः कृतिः। 2-3-65

वृत्तिः-कृद् योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्।

उदा.- कृष्णस्य कृतिः।,जगतः कर्ता कष्णः।

• उभयप्राप्तौ कर्मणि। 2-3-66

वृत्तिः-उभयोः प्राप्तिः यस्मिन् कृति तत्र कर्मणि एव षष्ठी स्यात्।

उदा.- आश्चर्यः गवां दोहः अगोपेन।

* स्त्रीप्रत्यययोः अक-अकारयोः न अयं नियमः।

उदा.-भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः।

* शेषे विभाषा।

उदा.- विचित्रा जगतः कृतिः कृष्णस्य/कृष्णेन।

અમુક કૃદન્ત શબ્દોના યોગમાં કર્તા અને કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે

- क्तस्य च वर्तमाने।2-3-67

वृत्तिः- वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्।

उदा.- राज्ञां मतः,बुद्धः,पूजितः वा।

- अधिकरणवाचिनश्च।2-3-68

वृत्तिः- क्तस्य योगे षष्ठी स्यात्।

उदा.- इदम् एषाम् आसितम्,शयितम्,दतम्,भुक्तम् वा ।

અમુક કૃદન્ત શબ્દોના યોગમાં કર્તા અને કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે

- न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम।2-3-69

वृत्तिः- एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात्।

उदा.- लादेशः-कुर्वन्/कुर्वाणः वा सृष्टिं हरिः।,

उ- हरिं दिदृक्षुः।,

उक- दैत्यान् धातुकः हरिः।,

अव्ययम्- जगत् सृष्ट्वा। सुखं कर्तुम्।,

निष्ठा-विष्णुना हता दैत्याः।दैत्यान् हतवान् हरिः।,

खलर्थाः- इषत्करः प्रपञ्चःहरिणा।,

तृन्- सोमं पवमानः,आत्मानं मण्ड्यमानः,वेदम् अधीयन्,कर्ता लोकान्।

અમુક કૃદન્ત શબ્દોના યોગમાં કર્તા અને કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે

- अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः।2-3-70

वृत्तिः- भविष्यति अकस्य भविष्यद् आधमर्ण्यार्थ इनः च योगे षष्ठी न स्यात्।

उदा.- व्रजं गामी।,शतं दायी।

- कृत्यानां कर्तरि वा।2-3-71

वृत्तिः- षष्ठी वा स्यात्।

उदा.- मया मम वा सेव्यो हरिः।

4.વિવિધ શબ્દોના યોગમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે

- षष्ठी हेतुप्रयोगे। 2-3-26

वृत्तिः- हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठी स्यात्।

उदा.- अन्नस्य हेतोः वसति।

- सर्वनाम्नः तृतीया च। 2-3-27

वृत्तिः- सर्वनाम्नः हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी च।

उदा.- केन हेतिना वसति ,कस्य हेतोः वसति।

* निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्। उदा.-किं निमित्तं,केन निमित्तेन,कस्मै निमित्ताय।किं कारणं,को हेतुः,किं प्रयोजनम् इत्यादि।

વિવિધ શબ્દોના યોગમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ લાગે છે

- षष्ठी अतसर्थप्रत्ययेन। 2-3-30

वृत्तिः- एतद् योगे षष्ठी स्यात्।

उदा.- ग्रामस्य दक्षिणतः,पुरस्तात्,उपरिष्टात्।

- एनपा द्वितीया। 2-3-31

वृत्तिः- एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात्। एनपा इतियोगविभागात् षष्ठी अपि।

उदा.- दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा।

- दूरान्तिकार्थैः षष्ठी अनयतरस्याम्। 2-3-34

वृत्तिः- एतैः योगे षष्ठी स्यात् पञ्चमी च।

उदा.- दूरं ग्रामस्य ग्रामाद् वा ।

વિવિધ શબ્દોના યોગમાં લાગતી ષષ્ઠી વિભક્તિ

- तुल्यार्थैः अतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्।2-3-72

वृत्तिः- तुल्यार्थैः योगे तृतीयो वा स्यात्। पक्षे षष्ठी।

उदा.- तुल्यः सदृशः समः वा कृष्णस्य कृष्णेन वा।

- चतुर्थी च आशिषि आयुष्य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हितैः । 2-3-73

वृत्तिः- एतदर्थैः योगे चतुर्थी वा स्यात्। पक्षे षष्ठी।

उदा.- आशिषि- आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्। एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं, सुखं,शमं, अर्थः,प्रयोजनं,हितं,पथ्यं वा भूयात्।

धन्यवादः

धन्यवादः